

VIII. Політико-правова еліта України

Сергій Білан

Партійні кадри України в процесі соціалістичних перетворень сільського господарства у 30-х рр. XX ст.

У статті розкрито діяльність партійно-державного керівництва УСРР та її наслідки у процесі пост-Голодоморної відбудови сільського господарства на фоні становлення тоталітарного режиму в СРСР. Автором наводяться приклади боротьби керівництва держави, точніше, окремих її представників, за «соціалістичне майбуття» шляхом репресій та депортацій.

The article revealed the activities of state and party leaders of the Ukrainian SSR and its impact during the post-Holodomor agricultural recovery in the conditions of establishment of the totalitarian regime in the USSR. The author gives the examples of combat of the state leader or rather its individual members for the «socialist future» through repression and deportations.

Державна влада будь-якої країни завжди шукає шляхи забезпечення можливості регулювати складні соціальні процеси, домагаючись панування. Радянські вожді також добре розуміли, що нова імперія можлива лише за умови утвердження необмеженого панування над масами, тому для того, щоб досягти політичного успіху, вони створили ідеологію обману, обіцянок, фіктивної свободи і рівності, перспективи особистої вигоди.

Увага наукової і політичної громадськості до необхідності активного інтелектуального освоєння історії радянського періоду – епохи, яка світоглядно та психологічно все ще впливає на громадянські почуття та суспільну поведінку українців, спонукає сучасних істориків до вивчення проблеми тоталітаризму, формування політичного режиму в СРСР, діяльності державно-партійного керівництва УСРР та його ролі в історії українського суспільства. Прямо чи опосередковано ці аспекти розглядалися у працях таких відомих дослідників як І. Білас, Ю. Борисов, В. Васильєв, І. Винниченко, С. Коєн, Р. Конквест, С. Кульчицький, В. Лозинський, В. Марочко, О. Мовчан, М. Панчук, Ю. Шаповал та ін. Названі дослідники розкрили процеси формування безмежної влади Й. Сталіна як одноосібного лідера; утворення партійно-державного апарату; формування командно-адміністративної економіки; політичного відчуження громадян від управління державою; тотального ідеологічного контролю правлячої партії над усіма сферами суспільного життя. Однак виокремлення керівників радянської генерації в окрему соціальну групу, яка керувала в УСРР реалізацією «соціалістичних експериментів», а також форм та механізму їх діяльності в галузі сільського господарства упродовж 30-х рр. XX ст. потребує більш детального дослідження.

Метою цієї статті є аналіз та висвітлення діяльності державно-партійної номенклатури як керівної соціальної групи в УСРР, яка в умовах формування та утвердження тоталітарного ладу, застосовуючи репресивні методи, здійснила «перебудову» сільськогосподарського виробництва, що призвело до тривалої депопуляції сільського населення України.

Безвідмовними методами тоталітарної влади у боротьбі з українцями, які були незгодними з політикою комуністичних перетворень, стали терор голодом, фізичне винищення людей, арешти, переселення, репресії та розстріли. Провідниками цієї людиноненависницької політики в

республіці впродовж 1930-х рр. стали лідери КП(б)У та української радянської держави.

В УСРР Й. Сталін вбачав найбільш лютого та запеклого ворога, її селянство він вважав основною армією національного руху, оскільки працелюбний український народ завжди був далеким від маніакальних ідей лідерів ВКП(б). Перетворити його на покійного виконавця сталінської волі стало нелегкою справою, яка вимагала особливо жорстоких, підступних і цинічних методів, шляхів та засобів впливу, тому з початку 30-х рр. XX ст. репресії проти українського селянства набули масового характеру.

У 1930 р. розпочалася масова розправа з «куркулями», в результаті якої було зруйновано тисячі найбільш дієздатних і заможних селянських господарств, виселено мільйони «куркулів» та членів їх сімей. Криза, яка на початку 30-х рр. XX ст. охопила сільське господарство, і намагання державно-партійного керівництва УСРР, яке не змогло протистояти диктату центру і намагалось будь-якою ціною виконати план хлібозаготівлі, спричинили страхотливий Голодомор 1932–1933 рр. Злочинною в цей період стала не лише мовчазна згода української верхівки зі сталінським планам упокорення республіки шляхом організації штучного голоду, а й практика замовчування жахливих наслідків вилучення хліба в українському селі. Побоюючись гніву Й. Сталіна за низькі показники виконання хлібозаготівельних планів, українське державно-партійне керівництво, як свідчить аналіз інформаційних листів ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б), замовчувало та приховувало ситуацію на місцях. Так, 8 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про заборону надсилати будь-які офіційні комісії для виявлення справжнього стану на місцях, а також вести офіційний облік голодуючих. Медичних працівників, які видавали довідки про смерть родичам померлих з формулюванням «від виснаження на ґрунті голоду», одразу арештовували і притягали до кримінальної відповідальності. Органи ГПУ, які збирали й узагальнювали статистичну інформацію про наслідки голоду, пильно сліdkували за нерозповсюдженням даних про його масштаби. Захищаючи себе, українська верхівка, яка мала низький освітній, культурний та кваліфікаційний рівень погодилася на запропонований Москвою план хлібозаготівлі та виробила такий адміністративно-репресивний механізм масового вилучення хліба, який прирік українських селян на масову смерть. Більшість представників номенклатури, як правило, були ревними виконавцями партійних директив і

зовсім не замислювалися над наслідками своїх дій, а кілька років (у 1937–1938 рр.) більшість з них були репресовані Й. Сталіним як «вороги народу».

На думку більшості сучасних вітчизняних істориків масовий терор в Україні розпочався набагато раніше сумнозвісних 1937–1938 рр., які увійшли в історію як період «Великого терору» в СРСР, і особливо посилювався з прибуттям П. Постишева в УСРР у січні 1933 р., після того, як ЦК ВКП(б) видав постанову, в якій засуджувалась діяльність української партійної організації через невиконання плану хлібозаготівлі. Ця постанова викликала кадрові зміни, найсуттєвішою з них було призначення в березні 1933 р. П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У. Одночасно, його було обрано першим секретарем Харківського, а згодом – Київського (з липня 1934 р.) обкому комуністичної партії. Найпершим завданням цього сталінського емісара було подолання кризи у сільському господарстві, однак йшлося не про порятунок селян, які продовжували гинути голодною смертю, а про організацію польових робіт силами голодуючих.

П. Постишев привіз із собою постанову «Про підготовку до сівби», яку політбюро ЦК ВКП(б) затвердило 27 січня [2]. В ній передбачалося створити комітети з сівби в головних зернових регіонах на чолі з першими особами партійної номенклатури. Розібравшись на місці, П. Постишев визнав за доцільне створити не комітети, а малочисельну комісію при ЦК КП(б)У з іншою назвою «Комісія по керівництву збиранням насіння і проведенням засівної компанії», яка була затверджена в складі: С. Косіор (голова), П. Постишев, В. Чубар, повноважний представник ОДПУ СРСР в Україні С. Раденс і наркомзем УСРР О. Одинцов [7, с. 61].

Зрозумівши, що вже випробуваними методами хлібозаготівлі, якими б жорстокими вони не були, поповнити насіннєвий фонд не вдасться, він звернув увагу на «вклад» у практику заготівель, здійснений секретарем ЦК КП(б)У і Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвичем, з ініціативи якого 30 січня 1933 р. Дніпропетровський облвиконком і обком партії прийняв постанову, якою заохочувалася нагорода за донос, і кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував 10–15 % виявлених запасів [17]. Інформативний матеріал, що зберігається в ГДА СБУ і був зібраний ДПУ УСРР, дає можливість зробити деякі висновки про принципи здійснення продовольчої політики в цей період: секретність поставленої мети, жорсткий контроль за дією місцевих органів, обмежений доступ навіть відповідальних працівників до розпоряджень зверху і звітної документації знизу, контроль за дією засобів масової інформації. Центральні органи влади домагалися виконання своїх вказівок, поєднуючи методи прямого залякування з методами ідеологічного тиску, покладаючи відповідальність на місцевих керівників за здійснення грандіозних планів майбутнього, які обіцяли матеріальний добробут, гармонійний розвиток, свободу особистості, а тому виправданими були будь-які методи роботи. «Зомбування» керівників місцевої ланки управління та маніпулювання місцевими органами влади перетворило їх в основний дієвий інструмент.

На першому засіданні політбюро ЦК КП(б)У з участю П. Постишева, яке відбулось 31 січня 1933 р., було прийняте рішення, розіслане всім обкомам і райкомам у формі директивного листа, в якому зазначалось «...з 1 лютого переключити всі основні сили на збирання насіннєвих фондів і підготовку весняної посівної компанії. Боротьбу за збирання насіннєвих фондів проводити методами хлібозаготівлі,

звернувши головну увагу на виявлення і вилучення розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба ...» [10]. Вимога переключити «основні сили» на збирання насіннєвих фондів мала в собі певну невизначеність, оскільки на тому ж засіданні політбюро було прийнято додаткове роз'яснення, за яким Одеській, Донецькій і Дніпропетровській областям на період з 1 лютого до 1 квітня дозволялось засипати 70 % заготовленого зерна до насіннєвих фондів в районах, що не виконали хлібозаготівельних планів, а решту здавати в рахунок плану [5]. Однак становище з насіннєвими фондами на Півдні України було таким, що вже через кілька днів це роз'яснення скасували, і, весь заготівельний хліб було дозволено залишити в колгоспах на насіння.

25 лютого 1933 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про насіннєву допомогу колгоспам і радгоспам України і Північного Кавказу». Посилаючись на «несприятливі кліматичні умови влітку 1932 р.», які нібито призвели до втрати частини врожаю, постанова виділяла Україні насіннєву позичку в розмірі 20,3 млн. пуд., в тому числі по колгоспам – 18,6 млн. пуд. [3]. Однак, П. Постишев ще 19 лютого, майже за тиждень до постанови про виділення насіннєвої позички, домігся телеграфного дозволу союзного уряду на використання в Україні розміщених державних запасів продовольства в розмірі 3 млн. пуд. Він спромігся також одержати трохи більше зерна для насіннєвих фондів і невеликі фуражні та продовольчі позички. Всього до кінця квітня республіка отримала 22,9 млн. пуд. насіннєвої позички, 6,3 млн. пуд. фуражної позички, 4,7 млн. пуд. продовольчої позички і 400 тис. пуд. продовольчої допомоги [8, с. 54].

У другій декаді березня П. Постишев разом з В. Балицьким, який з грудня 1932 р. очолював ДПУ УСРР, здійснив поїздку по Київській області. Після поїздки обидва винесли на політбюро декілька пропозицій щодо організації продовольчої допомоги: цілком припинити харчування за рахунок продовольчої допомоги всіх працездатних колгоспників або одноосібників, навіть якщо вони її потребували; розділити всіх госпіталізованих на хворих і одужуючих, харчування яких значно посилити щоб якомога швидше виписати їх на роботу [11]. Таким чином, допомога голодуючим була позбавлена благодійності, оскільки П. Постишев відокремив «неперспективних» голодуючих, які вже не могли працювати, від тих, кого можна було відправити в поле.

П. Постишев зобов'язав обкоми і райкоми забезпечити зберігання та охорону насіння і вимагав вжити найсуворіших заходів, щоб голодуючі селяни не з'їли насіннєвої позички. Такі факти траплялися на шляху від елеватора до колгоспу, або при зберіганні зерна в колгоспній коморі. До цілодобової збройної охорони колгоспних комор з насінням підключали органи ДПУ, міліцію та мобілізованих з міста комсомольців. З областей в ЦК КП(б)У раз на п'ятиденку повинні були надсилати перевірені відомості про наявність засипаного насіння у кожному районі із зазначенням прізвищ секретарів райпарткомів та голів райвиконкомів, що відставали в процесі засипки зерна, яке замочувалося в гасі або пересипалося мідним купоросом, щоб його не їли голодуючі.

На засіданні бюро Київського обкому партії з участю П. Постишева і В. Балицького, яке відбулося в кінці березня 1933 р., було визнано за доцільне призначити контролерами при сівалках партійний і комсомольський актив, відряджений на посівну компанію з районів і області. За цим прикладом в усіх областях спеціально призначені владою довірені особи почали перевіряти кількість закладеного в борозну

насіння [6, с. 13]. Метод взаємного контролю був підступним і жорстоким.

П. Постишев відразу після приїзду висунув гасло «Місто – на допомогу селу!» Всього у північній і збиральній компаніях брали участь понад 300 тис. жителів міста. Мобілізованим на постійну роботу з 1 квітня встановлювався пайок, який включав 400 г хліба на день (200 г на утриманця), 2 кг крупи на місяць (1 кг на утриманця), 500 г цукру на місяць (200 г на утриманця).

Українським військовим округам П. Постишев поставив завдання допомогти селу тягловою силою, оскільки на польові роботи 1933 р. запрягали корів, які ще залишалися в деяких селянських дворах. Й. Якір відрядив на 15–20 днів 500 кавалеристів з кіньми і запасом фуражу, яких розділили між трьома областями – Дніпропетровською, Одеською і Харківською. Вони направлялися в колгоспи бригадами по 8–10 чоловік на район, де спостерігався найгірший стан з кінським поголів'ям [1].

Розпорядженням політбюро ЦК КП(б)У від 13 березня директори підприємств, за винятком кам'яновугільної промисловості, повинні були звільнити всіх колгоспників-відхідників. Для мобілізації робочої сили в екстремальних умовах вони зобов'язувалися надати колгоспникам змогу позачергово придбати залізничні квитки для повернення додому. Під час уже згаданої поїздки з В. Балицьким по Київській області було виявлено, що в перші дні масової сівби майже половина працездатного населення не виходила на колгоспні роботи, тому П. Постишев дав розпорядження Наркомзему республіки розробити положення про трудову дисципліну, і 8 квітня з'явилася постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах». Згідно цих правил, колгоспники закріплювались за певними бригадами на весь рік, їм заборонявся самовільний перехід з одної бригади до іншої, підвищувалась роль і відповідальність бригадирів, у колгоспах вводилась єдиноначальність. До порушників трудової дисципліни передбачались міри покарання. «Жоден колгоспник, – проголошувалося в них, – не може використовувати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на це в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади». Рядові колгоспники повністю підпорядковувалися бригадирам, яких призначав і усував з посад райземвідділ. «Бригадир організовує роботу закріплених за його бригадою колгоспників, – вказувалося в правилах, – і на основі повної єдиноначальності розпоряджається всім їх робочим часом» [9, с. 56].

Після доповіді П. Постишева про хід весняної сівби, 30 квітня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про зміцнення колгоспів», спрямовану на підвищення трудової активності колгоспників та перетворення виробничих бригад у постійні господарські одиниці, за якою було видано розпорядження організувати табірну роботу в полі так, щоб бригада не виїздила на ніч додому і починала роботу вдосвіта. Також в ній йшлося про добір на відповідальні посади в колгоспах (рахівників, бухгалтерів, вагарів та ін.) перевірених і відданих колгоспній справі людей, а також про встановлення орієнтовної оцінки в трудових різних сільськогосподарських робіт, та про встановлення на найважливіші види робіт орієнтовних норм виробітку, оскільки упродовж 1933 р. в усіх колгоспах передбачалося ввести сівозміни. Разом з тим, у цій постанові передбачались заходи щодо зміцнення трудової дисципліни, і відтепер, правління колгоспу мало право оштрафувати колгоспника в

разі його відмови від виконання дорученої йому роботи без поважних причин у розмірі до 5 трудових днів, а при повторному порушенні – виключити з колгоспу.

П. Постишев використовував будь-яку можливість змусити працювати голодуючих селян в громадському господарстві, він прикладав величезні зусилля, щоб переконати колгоспників у тому, що продрозкладки більше не буде. Часто виступаючи перед ними, він доводив, що обсяг обов'язкових поставок хліба за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. вже відомий, держава більше не візьме, і треба старанно працювати, щоб виростити урожай для самих себе.

Внаслідок поголового вилучення зерна у селянства і нищення його Голодомором, Україна в 1933 р. у небувало короткий строк повністю виконала по всіх секторах і по всіх видах надходжень річний план хлібоздачі. Державні поставки з урожаю 1933 р. становили 317 млн. пуд., що коштувало багато мільйонів людських жертв. У той час, коли частка колгоспів складала 80,2 %, одноосібників – 8,3 %, радгоспів – 11,5 %. Колгоспи й одноосібники дали державі 281 млн. пуд. при плані 266 [4]. Перевищення не являло собою результат партійних планів, певну кількість хліба держава набула через зустрічну торгівлю дефіцитними промтоварами. Більшою виявилася натуральна плата за послуги МТС у зв'язку з більшим, ніж передбачалося, урожаєм.

Хлібопоставки 1933 р. було виконано до початку листопада. За цей час заготовили хліба на 56 млн. пуд. більше, ніж з урожаю 1932 р., хоча тоді заготівлі продовжувалися до лютого 1933 р. Валовий збір становив 946 млн. пуд. і після виконання «першої заповіді» в господарствах лишилося близько 630 млн. пуд. За річної норми 16 пуд. зерна на людину сільське населення потребувало 350 млн. пуд. зерна. На фураж і насіннєвий фонд залишилося орієнтовно 280 млн. пуд. зерна [18, с. 10]. Отже, хлібний запас зводився з надзвичайним напруженням, без резервів, і саме тому П. Постишев переконав Й. Сталіна не наполягати на поверненні наданої Україні насіннєвої та продовольчої позичок негайно, тобто з урожаю 1933 р.

П. Постишев не мав ресурсів, щоб рятувати тих, хто гинув в сільському господарстві у 1933 р., однак він різними методами змушував їх працювати, і за працю годував. В умовах нескінченного потоку смертей, які не може досягнути людська уява, він справився з завданням, яке мав перед собою – відвоювати урожай 1933 р. та вивести сільське господарство із руїни. У відповідності до дій його колег по сталінському політбюро – В. Молотова і Л. Кагановича, які вилучили з села весь продовольчий запас хліба і карали «боржників», тобто переважну більшість селян, натуральними штрафами, які не могли вижити і гинули мільйонами, П. Постишев, байдужий до тих, хто вже був нездатний до праці, допоміг вижити тим, хто міг працювати. «Нагородою» за виживання якраз і стала праця у колгоспі.

Не зважаючи на те, що в результаті використання форсованих і жорстоких методів хлібозаготівлі врожай 1933 р. виявився на 70 % більшим від урожаю попереднього року, селяни продовжували помирати упродовж осені та початку 1934 р. від тифу, інфекційних хвороб, шлункових отруєнь, тощо.

Весною 1934 р. в Україні сталася засуха, і РНК УСРР попросив «скидку» хлібозаготівельного плану в обсязі 120 млн. пудів, однак 16 вересня 1934 р. Й. Сталін категорично відмовив: «План хлібозаготівель повинен бути виконаний повністю і беззаперечно» [4].

Доля врожаю 1934 р. вирішувалася у складних метеорологічних умовах, у степових районах України в результаті посухи валовий збір зерна був набагато нижчим, ніж передбачалося. Проте, і в цих непростих умовах Україна одна з перших в СРСР виконала план хлібозаготівлі. З метою збільшення державних хлібних ресурсів важливе значення надавалось хлібозакупівлі в колгоспах після виконання ними зобов'язань перед державою. Так, якщо в 1933 р. у колгоспників та одноосібників було закуплено 3,8 млн. пудів хліба, то в 1934 р. – більше ніж 14 млн. пудів [15]. Таким чином, до кінця 1934 р. кризи колгоспного ладу було подолано, колгоспи поступово почали виходити з кризи, що засвідчили скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів і ліквідація політвідділів МТС. Більшість колгоспів, крім виробництва зерна, стала розвивати й додаткові галузі сільського господарства – птахівництво, садівництво, бджільництво тощо. Організовувалися тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит на придбання худоби.

Переломний момент у виробництві зернових настав у 1935 р., після якого поступово почали збільшуватися валові збори і врожайність, які продовжували зростати і в роки третьої п'ятирічки. У 1935 р. ці показники склали відповідно 176,6 млн. ц і 9,2 ц з га, в 1936 р. – 221,2 млн. ц і 11,8 ц з га, в 1937 р. – 227,7 млн. ц і 11,8 ц, з га [14]. Зростання валових зборів і врожайності зернових забезпечували дострокове виконання колгоспами і радгоспами України своїх зобов'язань щодо хлібоздачі. У 1935 р. республіка здала 462 млн. пудів, у 1936 р., незважаючи на несприятливі метеорологічні умови, – 545 млн. пудів, у 1937 р. – 496 млн. пудів зерна [13]. Скорочення обсягу хлібозаготівлі у 1937 р. порівняно з попереднім роком пояснювалась більш низьким, ніж планувалось, валовим збором зерна, який передбачалось збільшити на 62,7 %, а фактично він зріс лише на 5,5 %. Причина цього полягала в недовиконанні передбаченого планом розширення посівних площ і росту кількості МТС, недостатньому рівні культури землеробства, некваліфікованому керівництві партійними органами колгоспним і радгоспним виробництвом.

У другій половині 1930-х рр., за умов загальної підпорядкованості сільського господарства інтересам промисловості, держава змушена була докладати певних зусиль до зміцнення колгоспного ладу передусім як об'єкта нещадної експлуатації селянства на користь індустріальному розвитку країни. Республіканські партійно-радянські органи, виконуючи волю Й. Сталіна, вели наполегливу боротьбу за завершення колективізації сільського господарства.

В Україні процес колективізації практично було завершено у 1937 р., в середині якого в республіці нараховувалось 27347 колгоспів, в яких було об'єднано 3757 тис. селянських господарств, що складало 96,1 % їх наявної кількості та 99,7 % посівних площ [16]. У господарствах налічувалось 7056 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожен двір. На один колгосп в середньому припадало – 779 га посівної площі, 71,8 голови великої рогатої худоби, 78, 0 – свиней, 67,1 – овець та кіз, 98,3 – коней [12].

Незважаючи на те, що П. Постишев був сталінським соратником та вів наполегливу боротьбу за дострокове виконання Україною зобов'язань щодо хлібоздачі та завершення колективізації, 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про незадоволене партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У», відповідно до якої почалася кампанія «чисток» серед київських комуністів. 16 січня 1937 р. на пленумі Київського обкому була розкритикована діяльність П. Постишева, а 31 січня на пленумі ЦК КП(б)У було відзначено велику засміченість «троцькістськими та націоналістичними елементами» Київського та Харківського обкомів КП(б)У, які він очолював. 17 березня 1937 р. П. Постишева було звільнено від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У, а 22 лютого 1938 р. він був арештований у Москві разом з дружиною. Його звинуватили у приналежності до правотроцькістської організації в Україні, до якої належали С. Косіор, С. Чубар, В. Балицький та ін. 26 лютого 1939 р. П. Постишева розстріляли.

Отже, трагедію українського народу породила політична система, що була остаточно сформована у 30-х рр. ХХ ст. Українські селяни, які пройшли через страшні роки нищівного голоду, податковий тиск, непосильні хлібозаготівлі та масові репресії, поплалились за амбітні помисли та утопічні ідеї окремих лідерів КП(б)У, ставши піддослідним матеріалом у процесі здійснення «соціалістичних експериментів» в галузі сільського господарства на фоні формування штучної системи соціальних відносин та тотального рабства і нівелювання людської гідності.

1. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). – Ф. 16, оп. 27, од. зб. 2, арк. 47. 2. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 5446, оп. 1, од. зб. 477, арк. 17. 3. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 14, од. зб. 1003, арк. 6. 4. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 23, од. зб. 32, арк. 98, 137. 5. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 82, од. зб. 30, арк. 163. 6. Комсомол Київщини у боротьбі за одержання високих урожаїв. – К.: Знання, 1956. – 31 с. 7. *Кульчицький С. В.* Керівні органи Центрального Комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. – К.: Інститут історії України, 1990. – 89 с. 8. *Кульчицький С. В.* Сільськогосподарські компанії в Україні під час Голодомору 1933 р. / Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії / М. І. Бушин, А. Г. Морозов (уклад.); С. В. Кульчицький та ін. (відп. ред.); НАН України, Інститут історії України. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 53–61. 9. *Мачульский Ф.* На борьбу за социалистическую дисциплину в колхозах // На аграрном фронте. – 1935. – № 2. – С. 56–77. 10. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 17, оп. 2, од. зб. 547, арк. 16. 11. РДАСПІ. – Ф. 17, оп. 165, од. зб. 145, арк. 6. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ДАВО України). – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 348, арк. 29. 13. ЦДАВО України. – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 438, арк. 345. 14. ЦДАВО України. – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 1502, арк. 25. 15. ЦДАВО України. – Ф. 4402, оп. 1, од. зб. 224, арк. 6. 16. ЦДАВО України. – Ф. Р-27, оп. 14, од. зб. 702, арк. 72, 78. 17. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, ч. III, од. зб. 6277, арк. 114. 18. *Чернов М.* Задачи и особенности хлебозаготовительной кампании 1933 года // На аграрном фронте. – 1933. – № 4. – С. 3–14.